
RECENZE

Rebecca Clift: Conversation Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. xx+316 s. Cambridge Textbooks in Linguistics.

Kniha britské autorky R. Cliftové z Univerzity v Essexu se řadí do linie lingvistické recepce konverzační analýzy (KA), nejznámějšího odvětví etnometodologie (Nekvapil, 2016b). Jak známo, KA je původně sociologickým projektem, zrozeným v 60. letech minulého století, který byl umožněn technologickými možnostmi, jak zachytit průběhy sociálního dění, konkrétně vynálezem a rozšířením magnetofonu. Do jazykovědy se dostala v souvislosti s rozmachem lingvistické pragmatiky, přičemž jedním z podstatných podnětů pro lingvistickou recepci KA byla obsáhlá kapitola v klasické knize S. C. Levinsona (1983). Dnes je k dispozici už celá řada příruček KA, především od autorů-sociologů. Tyto příručky však Cliftová v knize ani nezmiňuje. To je sice poněkud překvapivé, ale marketinkově snad pochopitelné; zcela jistě však není pravda to, co je uvedeno na zadní straně obálky, totiž že kniha R. Cliftové je vůbec prvním knižním lingvistickým úvodem do KA (srov. např. Gülich – Mondada, 2008).

Jádro recenzované knihy tvoří sedm kapitol, z nichž každá je uvedena abstraktem shrnujícím a anticipujícím pojednávanou problematiku. Jazykovědná orientace knihy je zdůrazněna v stručném Úvodu a hlavně v první kapitole, v níž je specifická KA konfrontována s přístupy, které sdílejí nějaký důležitý aspekt s KA a v lingvistice se už prosadily. Autorka nejprve probírá ty, které byly zásadní pro pochopení problematiky významu, konkrétně jde o tyto teorie: teorie mluvních aktů (pro důraz na užívání jazyka jako jednání), Griceova teorie implikatury (pro zohlednění inferenčnosti promluv) a teorie relevance D. Sperbera a D. Wilsonové (pro důraz na analýzu kontextu). Následují přístupy, které mají společné to, že vycházejí z *pozorování* užívání jazyka, tj. metodologické orientace, která je pro KA zásadní; zmíněny jsou tyto disciplíny: sociolingvistika (nejprve sociolingvistika „bez přívlastků“, nicméně implicitně poněkud překvapivě sociolingvistika variační), interakční lingvistika, interakční sociolingvistika a lingvistická antropologie a různé druhy analýzy diskurzu (zmíněny jsou mnohé, speciální pozornost je věnována britské specialitě – diskurzní psychologii). Autorka zdůrazňuje, že i když KA sdílí s výše uvedenými přístupy některé jejich rysy, jedinečnost jí propůjčuje především důraz na analýzu užívání jazyka jakožto *jednání* (*action*), které se vyskytuje v *sekvencích*. Jazykové prostředky jsou pak zajímavé právě z hlediska úloh, jaké mají ve výstavbě sekvencně uspořádaných jazykových jednání. Mnohé čtenáře obeznámené s Pražskou školou v této souvislosti patrně napadne, že jazykovědné aplikace KA se mohou opírat o lingvistický model prostředků a jejich funkcí (srov. např. Jakobson, 1964), resp. že tento model může najít v KA další cenné podněty.

Druhá kapitola je věnována vzniku a rozvoji samotné KA a jsou zde představena základní jména: Harvey Sacks, který dal KA rozhodující impulzy, a jeho učitelé –

Erving Goffman, který uchopil interakci jako sociální jev mající specifický řád, a Harold Garfinkel, zakladatel etnometodologie, která se stala sociologickým základem KA (podrobněji Auer, 2014/2019). V širokém smyslu lze totiž vidět KA jako zkoumání etnometod, jejichž pomocí produkujeme a recipujeme různé aspekty rozhovoru. Posledním důležitým jménem je Gail Jeffersonová, tvůrkyně transkripčních pravidel užívaných v KA pro zachycení interakčně relevantních jevů (zde mj. zaujme výklad o transkripci smíchu, jejíž vypracování vedlo k pojetí smíchu jako metodického prostředku). Kapitulu uzavírá téměř desetistránkový přehled transkripčního systému užívaného v recenzované knize, který navazuje na systém G. Jeffersonové. Je chvályhodné, že Cliftová odkazuje i na existenci jiných transkripčních systémů, včetně systémů vzniklých v neanglofonní oblasti.

Ve třetí kapitole se autorka věnuje základnímu aspektu zkoumání rozhovorů v KA, totiž *sekvencnosti* jednání. Hned v úvodním odstavci upozorňuje na to, že naše (tj. mluvčích i analytiků) porozumění jednotlivým výpovědím v rozhovoru je dáno nejen jejich výstavbou, kterou označuje jako kompozici (*composition*), ale i jejich sekvencním umístěním, čili, slovy autorky, jejich pozicí (*position*) v sekvenci. Celá kapitola je vystavěna především na Schegloffově knize o sekvenci (2007), který sekvenci pojímá jako uspořádaný a koherentní prostředek, s jehož pomocí uskutečňujeme nějaké jednání, jako např. pozvání nebo žádost. Základní sekvencní jednotkou je *párová sekvence* (*adjacency pair*). Důležité pro koherenci párových sekvencí je to, že jejich druhá část je podmíněně relevantní; to znamená, že po zaznění první části párové sekvence je očekávána část druhá a její případná absence je nějak vysvětlována či interpretována.

Charakteristické rysy párové sekvence, ilustrované na výměně pozdravu (angl. *Hi – Hi*) jakožto minimální sekvence v rozhovoru, nalezneme na s. 70: párová sekvence (a) se skládá ze dvou replik, (b) ty jsou proneseny různými mluvčími, (c) následují jedna po druhé a (d) jsou uspořádány jakožto první a druhá část párové sekvence. Tyto rysy jsou bez udání náležitého údaje převzaty z Schegloffovy monografie (2007, s. 13), který je uvádí jako rysy základní, nerozšířené podoby párové sekvence. Uvedené charakteristiky tedy neplatí pro jakékoli párové sekvence. Jejich jednotlivé části mohou být proneseny několika mluvčími (např. když manželský pár kooperativně zformuluje pozvání na oběd); konverzační analytici proto někdy mluví o stranách rozhovoru (viz níže). První a druhá část nemusí nutně následovat jedna po druhé, zejména to platí v případě právě té párové sekvence, kterou Cliftová uvádí, tj. pozdrav – pozdrav, neboť oba pozdravy mohou zaznít souběžně. Párové sekvence také nemusí být složeny jen ze dvou replik. Rozšíření (expanzi) párové sekvence je věnován třetí oddíl kapitoly: párové sekvence lze rozšiřovat presekvencemi, tj. sekvencemi umístěnými před první část základní párové sekvence, sekvencemi vloženými mezi první a druhou část základní sekvence a postsekvencemi, umístěnými za druhou část párové sekvence.

Čtvrtá kapitola vychází z proslulého článku Sackse, Schegloffa a Jeffersonové (1974), v němž je detailně popsán mechanismus střídání (replik) mluvčích v neformálních rozhovorech, u nichž není předem dáno pořadí jednotlivých mluvčích, délka jejich replik, dokonce ani délka celého rozhovoru. Mechanismus střídání mluvčích zajišťuje, že po většinu času mluví jen jeden mluvčí, resp. jen jedna strana rozhovoru („[o]verwhelmingly,

one party talks at a time“; Sacks – Schegloff – Jefferson, 1974, s. 700) a že mezi jednotlivými replikami nejsou dlouhé pauzy. Model obsahuje dva komponenty a soubor pravidel. První z těchto komponentů je tvořen konstrukčními replikovými jednotkami. Autorka uvádí (s. 99), že tento pojem dokládá, jak je popisovaný článek z hlediska lingvistiky radikální, neboť samostatnou konstrukční replikovou jednotkou může být nejen věta, ale i jednotky méně komplexní, tj. klauze, fráze či dokonce pouhé slovo (např. jako dostačující odpověď na nějakou otázku), aniž by byly účastníky rozhovoru pojmány jako eliptické. Druhý komponent zahrnuje techniky, které jsou používány pro určení následujícího mluvčího, tedy komponent alokační. Soubor pravidel pak stanovuje, kdo bude na místě relevantním pro střídání mluvčích mluvčím následujícím. Autorka se pokusila mechanismus střídání mluvčích vyjádřit schématem (s. 97), v němž soubor pravidel nadřazuje oběma komponentům. Není však příliš jasné, co v daném schématu vyjadřují šipky směřující od souboru pravidel k oběma komponentům.

Klíčové pro fungování celého mechanismu je, zda a jak účastníci rozhovoru rozpoznají místo relevantní pro vystřídání mluvčích, tj. ukončení replikové konstrukční jednotky. Může-li jednu replikovou jednotku tvořit jen jedno slovo, nestačí pouhé syntaktické kritérium; důležitou roli zde hrají další jazykové i nejazykové aspekty, zejm. prozódie, sémantika, pragmatické hledisko či kinezika. Pro rozpoznání místa relevantního pro vystřídání mluvčích je také důležitá projektivita, tedy schopnost (nejen) jazykových prostředků ukazovat směr/trajektorii právě rozvíjené repliky. Začíná-li replika tázacím slovem, např. *proč*, je od jejího počátku poměrně zřejmé, že pravděpodobně půjde o otázku. Jazyky se od sebe liší prostředky, jimiž lze projektovat trajektorii rozvíjené repliky. Pro angličtinu, na níž byl model střídání replik vybudován a jejíž základní slovosled je SVO (subjekt, verbum, objekt), je příznačné, že často již od samého začátku replik je zřejmé, zda jde o otázku, rozkaz či sdělení, pro jiné jazyky to však platit nemusí (srov. ale Heritage, 2012, k tomu, že toto často neplatí ani v angličtině hovorové). Projektivitou v různých jazycích se zabývá oddíl 4.7 (*Local variation, universal system*), v němž autorka uvádí příklady z rozličných jazyků, např. japonštiny, která se vyznačuje umístováním sloves a ukončujících partikulí na konci výpovědi.

Kapitola pátá a šestá jsou věnovány různým aspektům výstavby sekvencí. V první z nich je představen jeden z centrálních pojmů KA, „preferenční organizace“, tj. koncept, s nímž se do uvažování KA významně dostává rozměr paradigmatický – jde tedy o to, že v průběhu rozhovoru mluvčí berou zřetel na různé možnosti alternování svých jednání nebo jeho stavebních prvků, přičemž konkrétní výběr z těchto možností a jeho významové konsekvence jsou dány kulturními normami pro uskutečňování afiliace a solidarity. Připomeňme si nejprve, že preferenční organizací se nemíní psychické stavy mluvčích (jaké jednání *preferují*), ale *strukturní* vlastnosti jednání; už Levinson (1983) upozornil, že konverzačněanalytické distinkci jednání preferované versus nepreferované v zásadě odpovídá lingvistický koncept jevů nepříznakových versus příznakových. Preferenční organizace se týká různých aspektů rozhovoru a z nich se Cliffová zaměřuje na párové sekvence a na výběr slov při odkazování k osobám (*personal reference*). Pokud jde o párové sekvence, lingvisté tuto problematiku patrně budou znát právě z Levinsona (1983), který koncept preferenční organizace využil pro přesvědčivou kritiku teorie

mluvních aktů. Autorčina agenda je po třiceti letech pochopitelně poněkud jiná a kapitola obsahuje hlavně některé *specifičnosti* jevů shrnovaných pod preferenční organizaci a tím nepřímou výbízí k opatrnosti se zacházením s tímto (až příliš) abstraktním konceptem. Autorčiny výklady především varují před předčasným generalizováním poznatků o preferenční organizaci, které byly získány výzkumem jen některých typů párových sekvencí, a také poukazují na důležitost specifických kontextů i v případě poznatků omezených na preferenční organizaci jen jednoho typu párových sekvencí. Z konkrétních jednání zaujmou výklady především o formulování nesouhlasů, komplimentů, příkazů, žádostí a nabídek. Kapitulu uzavírá část o preferenční organizaci odkazování k osobám. Autorka zde zdůrazňuje, že pozorujeme-li výběr referenčních prostředků na pozadí normativně očekávaných vzorců pro referenci a pozorujeme-li ho v sekvenčním průběhu, rychle zjišťujeme, že příslušné formy, resp. promluvy „dělají“ i jiné typy jednání než pouhé odkazování k osobám, a vidíme i to, čím je příslušný výběr motivován.

Kapitola šestá je věnována dvěma spojitým tématům relevantním pro výstavbu sekvencí – vyjadřování identity osob v rozhovoru a uplatňování znalostí (*knowledge*) a autority (*authority*) při utváření a rozpoznávání jednání. Pokud jde o první z těchto témat, autorka zde představuje Sacksovo pojetí členského kategorizačního prostředku (*membership categorization device*). To je nepochybně záslužné, neboť sociální kategorizace mnohdy nefiguruje ani v sociologických úvodech do KA, natož ve výkladech jazykovědných. Bohužel však autorka setrvává u statického pojetí kategorizace, které bylo v pozdějším vývoji KA, resp. etnometodologie překonáno v dynamickém konceptu členské kategorizační analýzy (Nekvapil, 2016a). V souladu s většinovým přístupem v sociologii si Cliffová neklade ani otázku vývoje členských kategorií, což by patrně lingvisty zajímalo. Hodně prostoru autorka věnovala problematice, která hýbe dnešní KA a etnometodologií – tzv. epistemicé, jinými slovy, „on how knowledge claims are asserted, implemented and contested through facets of turn design and sequence organization“ (Heritage, 2018, s. 14). Tento přístup ke studiu rozhovorů, zformulovaný hlavně v pracích J. Heritage, zdůrazňuje to, že formát a sekvence replik jsou motivovány tím, že mluvčí – disponující různou mírou znalostí (*knowledge imbalance*) – se snaží v rozhovoru dosáhnout stejné míry znalostí (*knowledge balance*). Formát svých replik (např. otázek) uzpůsobují tomu, jakou míru znalostí mají nebo předpokládají u svého komunikačního partnera, a to s přihlédnutím k „fixovanému“ epistemickému statusu mluvčích, danému např. jejich profesní identitou, nebo k proměnlivému epistemickému postoji (*stance*), vyplývajícímu z dosavadního průběhu interakce. „Epistemika“ je nepochybně pro lingvisty zajímavá, jak se to už ukázalo v případě často studovaných sekvenčních struktur, jako je otázka – odpověď nebo hodnocení – souhlas. Na okraj poznamenejme, že patrně by stálo za to zapojit do tohoto přístupu i poznatky z výzkumu aktuálního členění výpovědi (*functional sentence perspective*). Tato kapitola je v kontextu informací o dnešní KA nepochybně přínosná, nicméně je škoda, že autorka už do ní nemohla zapracovat námitky, které proti Heritagově přístupu vznášejí někteří etnometodologové (viz např. Lynch – Wong, 2016).

V závěrečné, sedmé kapitole se Cliffová věnuje opravám, což je problematika, která je v KA dobře zpracována a obsáhle studována. Opravy jsou prostředkem, kterým je

zajišťována intersubjektivita neboli sdílené rozumění, a jako takové mají přednost před jakýmkoli jiným, právě rozvíjeným interakčním jednáním; to znamená, že účastník rozhovoru, který iniciuje opravu, ji může iniciovat ihned a nemusí ji odkládat až do okamžiku, kdy bude dokončeno právě rozvíjené jednání, ať už je to kladení dotazu, formulování žádosti nebo vyprávění vtipu apod. V KA se tradičně rozlišuje, kdo opravu iniciuje a kdo ji provádí. Autorka náležitě (s odkazem na Schegloffa) upozorňuje na to, že v zásadě nic není předem vyňato z možnosti stát se opravovaným jevem – opravy tedy nesouvisí jen s chybami a omyly, protože se týkají problémů (a) s produkcí, (b) se slyšením, (c) s porozuměním. Autorka v kapitole postupuje tradičně od oprav iniciovaných samotným mluvčím a jím i provedených k opravám iniciovaným komunikačním partnerem. Prostředky iniciace se přitom liší podle toho, kdo opravu provádí, i podle toho, čeho se iniciovaná oprava týká, zda problémů s porozuměním, slyšením či produkcí. Pro iniciování opravy problému s porozuměním je typické zopakování problematického výrazu s tázací intonací, tzv. *understanding checks*, např. *Čtu?* (s. 251). Při iniciování opravy problému se slyšením mluvčí různými jazykovými prostředky odkazují ke slovům, která neidentifikovali, např. *Cože? Cos to říkal? Můžeš to říct znovu?* apod. Iniciuje-li opravu sám mluvčí, obvykle přeruší plynulou produkci své promluvy, a to buď jejím utnutím (*cut-off*), nebo protahováním hlásek, k dispozici má ale i další prostředky iniciování opravy, v češtině např. *pardon, respektive, nebo* apod. (srov. Mrázková, 2017; Mrázková – Homoláč, 2018). Specifickým případem jsou opravy, které iniciuje sám mluvčí, ale až v třetí pozici, neboť z předchozí reakce svého komunikačního partnera v druhé pozici poznal, že komunikační partner nesprávně porozuměl tomu, co mu mluvčí říkal v první pozici. Iniciování opravy komunikačním partnerem se pak liší zejména mírou specifikace problému: od zvuku, který nespecifikuje, v čem je problém (např. v angl. zvuk transkribovaný jako *huh?*), přes iniciace, které pomocí tázacích slov specifikují zdroj problému (*kdo? kde? co?* apod.), až po částečné zopakování zdroje problému. Opravám iniciovaným komunikačním partnerem nezřídka předchází jejich signalizování pomocí neverbálních prostředků, jako jsou pohled, gesto, povytažené obočí apod. Těmto prostředkům věnuje autorka závěrečnou část kapitoly, v níž je otištěno i několik fotografií z rozhovorů, bohužel velmi špatné kvality, takže popisované neverbální prostředky jsou na nich jen obtížně rozpoznatelné. Za zmínku stojí rovněž to, že podobně jako v jiných kapitolách, tak i při popisu oprav se čtenář knihy setká se současným trendem v (lingvisticky orientované) KA, který lze charakterizovat jako zaměření na komparativní studia. Autorka referuje o výzkumu, v němž bylo analyzováno a porovnáváno, jak se iniciují opravy v 21 různých jazycích. Podle Cliftové se tímto výzkumem mimo jiné prokázalo, že výše zmíněný způsob iniciace opravy zvukem *huh?* je de facto univerzální.

Knihu uzavírá stručný, třístránkový závěr *Discovering order*, jehož název může být mementem pro více než stoletý vývoj strukturní lingvistiky, nechávající stranou nepřeborné množství interakčních jevů, shrnovaných do konceptů *parole* či *performance*.

Na závěr naší recenze můžeme konstatovat, že autorka svou knihou přesvědčivě ukazuje, že v „*parole*“ či „*performanci*“ jsou struktury a řád. Na četných místech ukazuje také to, že poznání funkcí gramatických prostředků je omezené, pokud nepřihlédneme k jejich postavení v sekvencích jednání. Její kniha je i výzvou pro jazykovou typologii –

Cliftová ve svých výkladech používá příklady z nejrůznějších jazyků a v obecném systému mechanismu střídání replik mluvčích spatřuje východisko pro jazykovou typologii (s. 272). Úvahy o evoluci jazyka ji dovedly k docenění úlohy nejazykových sémiotických prostředků v interakci a to je směr, kterým se KA už před časem vydala. V recenzované knize je však tato dimenze (multimodálnost interakce) hodně v pozadí, neboť autorka antipochovala, že toto už je za hranicemi lingvistova zájmu (s. xvi).

Na úplný závěr můžeme shrnout, že z recenzované knihy se jazykovědně vzdělaný čtenář dozví řadu pozoruhodných poznatků a informací; s prospěchem ji však budou číst i konverzační analytici působící v lingvistických ústavech a lze ji doporučit také interakčně orientovaným antropologům a sociologům.

LITERATURA

- AUER, P. (2014/2019): *Jazyková interakce*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- GÜLICH, E. – MONDADA, L. (2008): *Konversationsanalyse: Eine Einführung am Beispiel des Französischen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- HERITAGE, J. (2012): Epistemics in action: Action formation and territories of knowledge. *Research on Language and Social Interaction*, 24 (1), s. 1–29.
- HERITAGE, J. (2018): The ubiquity of epistemics: a rebuttal to the ‘epistemics of epistemics’ group. *Discourse Studies*, 20 (1), s. 14–56.
- JAKOBSON, R. (1964): Efforts toward a means-ends model of language in interwar continental linguistics. In: J. Vachek (ed.), *A Prague School Reader in Linguistics*. Bloomington: Indiana University Press, s. 481–485.
- LEVINSON, S. C. (1983): Conversational structure. In: S. C. Levinson, *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 284–370.
- LYNCH, M. – WONG, J. (2016): Reverting to a hidden interactional order: epistemics, informationism, and conversation analysis. *Discourse Studies*, 18, s. 526–549.
- MRÁZKOVÁ, K. (2017): Výraz *nebo* jako signál sebeopravy v mluvené češtině. *Nová čeština doma a ve světě*, 1, s. 45–56.
- MRÁZKOVÁ, K. – HOMOLÁČ, J. (2018): Dosavadní výzkum oprav a zvláště sebeoprav jako inspirace pro výzkum syntaxe mluvené češtiny. *Slovo a slovesnost*, 79, s. 141–156.
- NEKVAPIL, J. (2016a): Členská kategorizační analýza. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 280–281.
- NEKVAPIL, J. (2016b): Etnometodologie. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 438–439.
- SACKS, H. – SCHEGLOFF, E. A. – JEFFERSON, G. (1974): A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language*, 50, s. 696–735.
- SCHEGLOFF, E. A. (2007): *Sequence Organization in Interaction: A Primer in Conversation Analysis, 1*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jiří Nekvapil – Martin Havlík

Ústav obecné lingvistiky FF UK
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
<jiri.nekvapil@ff.cuni.cz>

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
Letenská 4, 118 51 Praha 1
<havlik@ujc.cas.cz>